

Makarsko primorje u ranom srednjem vijeku

Cvitanović, Tea

Undergraduate thesis / Završni rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Arts Academy / Sveučilište u Splitu, Umjetnička akademija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:175:010422>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Arts Academy](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
UMJETNIČKA AKADEMIJA

TEA CVITANOVIĆ
MAKARSKO PRIMORJE U RANOM SREDNJEM VIJEKU
ZAVRŠNI RAD

Split, 2019.

UMJETNIČKA AKADEMIJA U SPLITU
ODJEL ZA LIKOVNE UMJETNOSTI

MAKARSKO PRIMORJE U RANOM SREDNJEM VIJEKU
ZAVRŠNI RAD

Odsjek: Likovna kultura i likovna umjetnost

Studij: Preddiplomski studij likovne kulture i likovne umjetnosti

Predmet: Umjetnost kasne antike i ranog srednjeg vijeka

Mentor: Dr.sc. Ita Praničević Borovac, viša predavačica

Student: Tea Cvitanović

Split, 2019.

SAŽETAK

Tema ovog završnog rada je Makarsko primorje u srednjem vijeku s naglaskom na vidljive i dobro očuvane ostatke datirane iz tog razdoblja. Srednji vijek obuhvaća opširni pojam vremena koji se s vremenom mijenja u okviru graditeljstva, stanovništva i društvenih normi i političkih stanja. Zahvaljujući velikom utjecaju kršćanstva na području Makarskog primorja kroz srednji vijek i buduća razdoblja sačuvani su veliki dijelovi manjih i većih građevina. Karakteristična crkvena gradnja predstavlja jednobrodne crkvice s preslicom i malom apsidom na začelju, često smještene na značajnim uzvišenim lokacijama čak i uz prethodne temelje starijih građevina. Lokacije crkvice, tumula, gradina i ostataka temelja danas nesačuvanih građevina predstavljaju centar za buduće nadogradnje, naseljavanja i istraživanja.

U prvom dijelu rada iznose se arheološka nalazišta kroz povijesna razdoblja koja su prethodila srednjem vijeku. Navode se lokacije nalazišta uz materijalne ostatke osim toga važnu ulogu ima i usmena predaja i zapisane značajne godine djelovanja različitih vladara tog područja. Slijedi topografija zapadnog i istočnog dijela Makarskog primorja s konkretnijim primjerima iz svakog naselja koji daje uvod za nadolazeći naslov; Sakralna arhitektura. Navedenim i opisanim crkvicama, te prijašnjim naslovima objašnjeni su titulari crkvice i pojedini toponimi.

Ključne riječi: gradine, tumuli, lokalitet, Makarsko primorje, ranosrednjovjekovne crkve, jednobrodna crkva, topografija, srednji vijek, toponimi, ostatci

SADRŽAJ

1. Uvod	1
2. Arheološka nalazišta kroz povijesna razdoblja	2
3. Topografija kasne antke i srednjeg vijeka uz povijesne činjenice	5
3.1. Zapadni lokaliteti makarskog primorja	5
3.1.1. Dubci	5
3.1.2. Makarska	6
3.1.3. Sv. Petar	7
3.2. Istočni lokaliteti Makarskog primorja	10
3.2.1. Tučepi	10
3.2.2. Igrane – Drašnice	11
3.2.3. Živogošće	16
3.2.4. Drvenik	18
4. Istoimeni titulari crkvice na različitim lokacijama	21
4.1. Tučepski toponimi	22
5. Sakralna arhitektura	23
5.1. Crkva sv. Martina u Kotišini	23
5.2. Crkva sv. Jurja u Tučepima	25
5.3. Crkva sv. Mihovila u Igranima	27
5.4. Crkva sv. Ivana Krstitelja u Podaci	29
6. Zaključak	31
7. Literatura	32
8. Slikovni prilozi	33

1. Uvod

Razdoblje srednjeg vijeka dijeli se na rani, razvijeni i kasni vijek, vremenski datirano od 3. stoljeća do 15 st. Pojam srednji vijek kroz povijest imao je negativno značenje koje je uz sva kulturna, gospodarska i ekonomska događanja sve samo ne mračno razdoblje. Predstavlja začetnicu i prekretnicu mnogim budućim razdobljima. Teritorij Makarskog primorja zahvaljujući gospodarskom i vojnom značaju dovodi do većeg naseljavanja, uz to i pokrštavanje stanovništva koje donosi utjecaj pri izgradnji srednjovjekovnih građevina. Karakteristična srednjovjekovna gradnja predstavljaju jednobrodne male crkve smještene u manjim ali značajnim naseljima sa središtem biskupije u Makarskoj koja je oduvijek centar primorja. Građevine kroz veliki period srednjeg vijeka doživjele su promjene, a neke nažalost zauvijek izgubljene u prošlosti. Njih poznajemo zahvaljujući usmenoj predaji, manjim pronalascima, zapisima vladajućih careva tog razdoblja. Sačuvane građevine danas su restaurirane i istraživane sa cjelokupnim teritorijem, neke od njih sadrže prijašnje ostatke građevina koje nas upućuju na kontinuitet življenja.

2. Arheološka nalazišta kroz povijesna razdoblja

Na području Biokova se osim materijalnih ostataka i nematerijalnih saznanja iz razdoblja srednjeg vijeka nalaze brojni arheološki lokaliteti s dokazima ljudske prisutnosti i djelovanja od prapovijesti. Zahvaljujući suradnji muzeja Makarska; hrvatskog biospeleološkog društva i Parka prirode Biokovo pokrenuto je daljnje istraživanje tog šireg područja koje obuhvaća planina Biokovo, masiv koji se na nekim dijelovima naglo uzdiže iz mora i na kojem se nalaze prostori pogodni za naseljavanje za starije kameno doba. To razdoblje je poznato po ljudskim zajednicama koje su boravile u špiljama. Jedno od nalazišta iz vremena srednjeg paleolitika (150000. – 35000. g.p.K.) smješteno zapadno od Makarske jest Culina, gdje je pronađeno kameno sječivo dužine 5 cm obrađeno ljudskom rukom.¹ Prema nalazištu prepoznaje se da je riječ na o neandertalcima koji su, čini se, obitavali na tom području. Za razliku od paleolitika, neolitik broji više nalazišta na Makarskom primorju. Priobalno područje sadrži špilju Bubnjevaču iznad Veprica, zapadno od Makarske, Poprat u Podgori i Svetica na Dubcima.²

Položaj špilja je bio idealan od zaklona bure, ali i kao položaj za trgovačku djelatnost. To se može vidjeti u špilji Bubnjevači u kojoj su ostaci ukrašenog posuđa karakterističnog za otok Hvar.³ Veličina špilja priobalnog područja ne prelazi 20 metara dužine i 10 širine. Osim priobalnih nalazišta poznata su neka i u gorskim dijelovima Biokova, poput špilja imenom Stojška, Matijaševa, Gradska i Samogorska u Župi, te u Kozici Juranovića špilja. Unutar špilja nađeno je manjih ulomaka pečenih glinenih posuda ukrašenih geometrijskim oblicima utiskivanih tekstilom što je karakteristično za brončano doba.⁴ **1. Slika** - Ostaci sjekira pronađeni na dupcima i curini

¹ Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 139

² Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 140

³ Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 142

⁴ Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 148

Pronalazak malih sjekira izrađenih od serpentina i dijabazita kamena koji je vrlo rijedak na području Biokova, upućuje na kulturni karakter.⁵ Tim sjekirama narod prije njih pokazuje naznake štovanja i kulta sve do pojave kršćanstva i njegovog utjecaja u srednjem vijeku.

2. Slika - Špilja Bubnjevača

Značajnije promjene na prijelazu iz bakrenog u brončano doba mogu se primijetiti i danas zahvaljujući njihovoj sačuvanosti, a to su gradine, kameni tumuli tzv. gomile. Najkarakterističniji niz gradina nalazi se u Zagvozdu, Grabovcu i Župi Biokovskoj.⁶

Osim gradina tu su i tumuli smješteni na jugoistočnom dijelu Makaraskog primorja. Tumuli predstavljaju kamene gomile promjera do 30 metara, te najviše 5 metara visine, polulopastog oblika, pod kojima se nalazi jedan ili više grobova. Sačuvani primjeri nalaze se u gornjim Igranima i u podnožju planine točnije između Drašnica i Igrana, donjim Raščanima, Župi i Gornjim Brelima.⁷ Kasnije za vrijeme brončanog doba na ovom su području karakteristične gradinske utvrde, danas imamo njihove ostatke u Tučepima i Bastu.

---

⁵ Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 143

⁶ Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 144

⁷ Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 144

Na nekima od prapovijesnih lokacija ili u njihovoj blizini, prethodeći ranijim kulturnim sadržajem, nalazimo srednjovjekovna naselja, crkve i svetišta poput crkvice sv. Ilije na stazi i sv. Jurja na vrhu Biokova koje su nastale na prapovijesnim tumulima. Nova je vjera, kršćanstvo, potpuno je ugasila pogansku vjeru i običaje.

Prijelaz antičkog u ranosrednjovjekovno razdoblje prepoznatljiv je u manjim materijalnim pronalascima poput značajnog nalaza bizantskog križa, pronađenog kraj crkve sv. Jurja u Tučepima. Uz mali broj materijalnih pronalazaka veoma je zanimljiv jedan detalj temeljen na usmenim vijestima a glasi: „prilikom radova u Makarskoj na današnjem mjestu vatrogasnog doma pronađeni su novci (kovanice) karakteristične za bizant“.⁸ Nažalost ti su nalazi razgrubljeni i nedostupni. Kasni srednji vijek i razdoblje pred tursku vlast obilježava ekonomski uspon ovog kraja koji potvrđuju ostaci skupocjenog posuđa pronađeni pri arheološkim istraživanjima na poluotoku sv. Petra u Makarskoj.

Godine 553. na pokrajinskom koncilu u saloni osniva se Makarska biskupija ali nažalost nije zaživjela zbog rata s gotima 548. godine. Zbog kojeg nisu potvrđeni vjerni ostaci grada od 6.-7. st. do 13.-14. st. unutar djela O upravljanju carstvom gdje današnji lokalitet makarskog grada spominje kao Makrona u 7. st. slijedi naziv Mucru, te u 13. st. Mucarum iz kojeg proizlazi Muccurum. Osim navoda u djelu O upravljanju carstvom uz Makron (Makarska), Berulia (Brela), Ostorg (Zaostrog), Gradac (n elabineteza) spominju se i drugi navedeni lokaliteti od strane vladajućih kraljeva tog doba.

Jedan od tih navoda datira iz 1391. godine gdje se spominje posjed u Živogošću za vrijeme bosanskog kralja Tvrtka. Zatim 1417. godine navodi se Drvenik i Lapčan (Gradac) u vrijeme vladanja kralja Ostoje. Ne dugo nakon 1434. god unutar kreševanske povelje Jurja Vojsalića navodi se Bast, Kotiščina, Tučepi, Živogošće... Kad je u pitanju druga strana Biokova točnije Kozica, sadašnje Rašćane i Župa spominju se oko 1469. godine zajedno s priobalnim mjestima.

---

⁸ Ozimec, R., (2008), Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb, str. 147

3. Topografija kasne antke i srednjeg vijeka uz povijesne činjenice

3.1. Zapadni lokaliteti makarskog primorja

3.1.1. Dubci

Dubci predstavljaju veoma važan prostor na zapadnom rubu Makarskog primorja, u prapovijesti i razdoblju Rimljana pa sve do danas bitan zbog prometne kako morske tako i kopnene komunikacije koje dosežu sve do Imotskog polja. U središtu tog prostora su gradine koje se nalaze između zapadnog ruba sa širokim vidicima na obližnje otoke i priobalje: Brač, Hvar, Korčulu i na gradine koje su nadgledala unutrašnja vrata prijevoja.⁹

3. Slika - Gradine

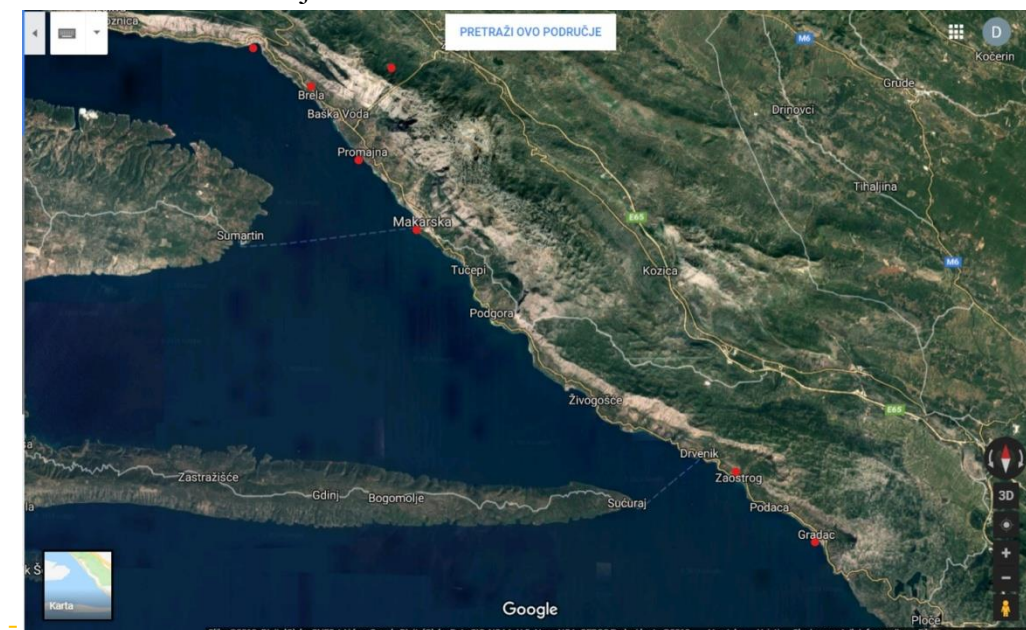

Spomenuti pronađeni ulomci keramike i drugi materijalni dokazi upućuju na zaključak da su se na širem području crkve sv. Nikole i na padini Nevistine stine nalazili srednjovjekovni pa i raniji lokaliteti s pokapalištima. No, na priobalnoj gradini u Baškoj vodi i u Bastu kao mjestima nadzora morskog pojasa ne prepoznaje se kontinuitet u srednjem vijeku.¹⁰

⁹ Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 211.

¹⁰ Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 212.

4. Slika - Točke lokacija nadzora

3.1.2. Makarska

U djelu: „decidministrando De administrando imperio“ (u prijevodu: O upravljanju carstvom) iz sredine X. st., bizantski car Konstantin VII Porfirogenet navodi položaj *Makrona* kao grada ili utvrde koji se odnosi na širi prostor grada Makarske. Danas grad zbog velike i dugovremene izgradnje i promjene izgleda nema dovoljno naznaka niti materijalnih ostataka za bilo kakvu rekonstrukciju prvobitnog antičkog naselja.

Pretpostavlja se da je bilo policentričnog izgleda. Tu pretpostavku zahvaljujemo ostacima pronađenih groblja od samostana franjevacu i gradskog trga sve do današnjeg hotela Dalmacija. Nažalost ostaci groblja danas nisu na izvornom nalazištu zbog izgradnje i današnjeg izgleda grada. U nekim su grobovima, uz posmrtno ostatke pokojnika, pronađeni novci iz bizantskog razdoblja. Istočno od gradskog trga pronađeni su tragovi turskih zidina iz 16. st., koji se također do danas nisu sačuvali, što upućuje na dugo postojanje naselja.¹¹

¹¹ Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 211.

5. Slika - Makarska

Bez obzira na manjak dokaza i nalaza iz razdoblja srednjeg vijeka na tom području ne može se negirati postojanje naselja. Grad u vrijeme tzv. Paganije, Humske kneževine, imao važan položaj kao luka i vidokrug s kojeg se pruža pogled na more prema otocima Braču, Hvaru, Korčuli i dalje. Točnije, radi se o položaju sv. Petar poluotoku koji sa zapada kao prirodna straža štiti makarsku luku i na kojem se nalazi kasnoantička utvrda, ostaci crkve i cisterne.

Lokalitet i luka se spominju navodima cara Konstantina VII Profirogeneta koji spominje utvrdu Makron.¹² Uz Makron (Makarska) tzv. car-pisac spominje i druge lokalitete makarskog primorja; Berulia (Brela), Ostrog (Zaostrog), Labineteza (Gradac).

3.1.3. Sv. Petar

Jedan od važnih lokaliteta grada Makarske jest poluotok sv. Petar. Za vrijeme Makrona pa do Muccuruma ima ulogu utvrde i kršćanskog središta. Naznake utvrde danas su sačuvane, a sama utvrda bila je pod vlašću bizanta. U vrijeme bizantsko-gotskih ratova (535-554.) kad sr smatra i srušena.

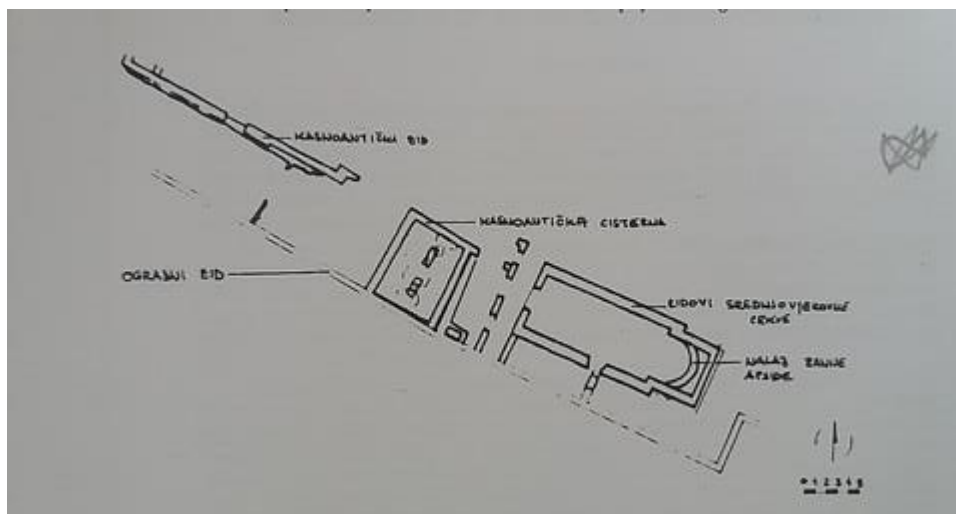
---

¹² Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 210

6. Slika - Sv. Petar posmrtni ostatci

7. Slika - Sv. Petar pronađeni ostaci

8. Slika - Sv. Petar ostatci ispred postojeće crkve

Ostatci crkve nalaze se u ograđenom dijelu poluotoka formiranim kamenim zidom. Unutar crkve pronađeni su grobovi iz različitih vremenskih perioda zajedno sa polukružnom apsidom upisanom unutar postojeće kvadratne. Tijekom istraživanja crkve i oko nje pronađeni su dijelovi antičkog sarkofaga, starokršćanskog pluteja oltarne pregrade, te jako dobro očuvana antička cisterna vidljiva na izvornom mjestu. Odlaskom turaka crkva se obnavlja u baroknom stilu te dobiva trijumfalni luk, bačvasti svod, dva bočna oltara i preslicu na zapadnom pročelju do koje je vodilo kameno stubište. Nažalost u tom stanju nije ostala, srušena je u potresu 18. stoljeća a obnovljena u današnjem izdanju tek 1993. godine.

Danas se nastavljaju istraživanja na tom području, te nalaze još stariji tragovi datirani davno u prošlosti koji svjedoče o trgovanju sa susjednim otocima pa samim tim potvrđuju kontinuitet življenja na tom području.

3.2. Istočni lokaliteti Makarskog primorja

Unutar navedenih lokaliteta na današnjem prostoru sagrađene su crkvice na ostacima iz ranijih razdoblja ili u blizini utvrda. Utvrde u tom vremenu služile su na priobalju zaštitu s mora, a utvrde na višoj nadmorskoj visini zaštitu od napada sa sjevera. Neke od crkvica su sv. Vid u Tučepima, sv. Ivan u Podaci, sv. Nikola u Brelima, Kuzma u Drveniku. Navedene crkve sagrađene su u neposrednoj blizini utvrda, a veoma specifična je crkva sv. Nikole u Brelima. Za nju glasi toponim Hercegovačka kula koja se dovodi u vezu s herceg Stipanom Vukšićem Kosačom, vladarom ovih prostora u vrijeme 15. st.

9. Slika - Prostor od Tučepi do Igrana

3.2.1. Tučepi

Nešto južnije od Makarske u mjestu Tučepi sačuvana je crkva sv. Vida, nažalost jedva u zamjetnim tragovima. Crkva je u neposrednoj blizini Sutvida lokaciji prepoznatoj kao prapovijesna gradina gdje zapadno od nje pronađeni su ostaci rimskih grobova.

10. Slika - Sv. Vid na Sutvidu (Tučepi)

Pretpostavlja se na temelju ovih pronalazaka da je na tom području značajan kontinuitet življenja u različitim povijesnim razdobljima, Marun zaključuje da se radi o rimskoj vili tj. gospodarskom sklopu od više arhitektura te ih interpretira kao više različitih, a zanemaruje suhozid zaobljenog poteza tj. ostatke crkve sv. Vida.

3.2.2. Igrane – Drašnice

Osim tučepskog lokaliteta s ostacima crkvice, prapovijesne gradine i groblja na malom prostoru možemo prepoznati također i na Stojnom polju. Položaj između današnjeg mjesta Drašnice i Igrane. Jedina razlika ostataka u Tučepima i Igranima je ta da se oko Stojnog polja dodiruju veoma bliske datacije.

11. Slika - Rubni dijelovi, Stojno polje

Danas još uvijek vidljivo sačuvani rubni dijelovi polja i tumul unutar njega. Istočno od tumula prema današnjem naselju sačuvano je groblje s dijelovima antičkih ostataka s grobljanskom crkvom sv. Spasa. Koja s oprezom datira tj. njeni temeljni ostaci kao srednjovjekovna crkva.

12. Slika - Sarkofag na groblju u Igranima

Zašto s oprezom?, zbog toga što su se mnogi stručnjaci zapitali zašto su na tako malom području sagrađene dvije crkve u malom vremenskom razmaku. Jer nešto sjevernije i uzvišenije od groblja nalazi se crkva sv. Mihovila datirana u 11.-12. st.

Brojna istraživanja stručnjaka nedovoljna su za to područje jer zapadno od crkve sv. Mihovila unutar stojnog polja nalaze se još i danas ostaci naselja datirana također kao i crkva.

Što se tiče blizine tih dviju crkvice zaista daje stručnjacima razmišljati. Ali uz to istraživanje nisu dovoljno istražili prostor između groblja prema crkvi sv. Mihovila, gdje se nalazila kuća dobrostojeće obitelji Marković koja je ujedno bila jedna od stajališta uz tadašnji put.

Nažalost obitelj i prezime je izumrlo, ali sačuvano usmenom predajom kao važan dio tadašnjeg života. Naravno možemo zahvaliti usmenoj predaji, ali ne možemo je uzeti kao ispravan dokaz i objašnjenje gradnje tih ranoromaničkih crkvice.

13. Slika - Crkva sv. Spasa na groblju

Danas od dio zidova kuće Marković sagrađeno je šimatorje današnje župne crkve. Ako uzmemo u krupnijem gledištu Stojno polje sa zapadne strane sačuvana je i uz sami rub polja obnovljena crkva sv. Stjepana. Crkvu spominju usmeno da je dao proširiti Herceg Stjepan 1466. god. isti Herceg koji je djelovao u Brelima u 15. st gdje dolazi do pojma hercegova kula.

14. Slika - Crkva sv. Stjepana u Drašnicama

Uz usmenu predaju obnove možemo spoznati da se radi o ranijoj dataciji crkve, te o dobro očuvanoj crkvi sv. Stjepana koja se nalazi na istočnom dijelu današnjeg naselja Drašnice. Nije sačuvana prvobitna crva sv. Jurja, srušena je u potresu nakon kojeg grade novu i nažalost betoniraju zajedno i ostatke antičkih grobova. Tako danas imamo male dijelove sačuvanog sarkofaga, zahvaljujući usmenoj predaji zna se što se krije ispod današnje crkve.

15. Slika - Ostaci prijašnje crkve, uzidani u sadašnju crkvu

16. Slika - Dijelovi antičkog sarkofaga u Drašnicama

3.2.3. Živogošće

Živogošće kao najistočnije mjesto u podgorskoj općini također sadrži ostatke prapovijesnih gradina koje se nalaze sjeverno od današnjeg franjevačkog samostana. Gradine suzina i plitvina danas su nažalost u zapuštenom stanju.

17. Slika - Gradina u Živogošću

Uz pronalazke gradina i njihovih arheoloških proučavanja pronađeni su ulomci keramike, te se pretpostavlja da je uvala iza Živogošća porta sadržavala antičke stambene i gospodarske zgrade, zbog pogodnijeg smještaja.

U neposrednoj blizini današnjeg samostana uz more na litici sačuvan je kasnoantički dvostruki epigram, a glasi:

Izvor-voda tu bujna i mrzla, rječica prava,

Izbija, guši je rub obalni- na kršu hrid;

Nakon bistra joj toka po oblom i glatkom žalu

Slatki plače joj val Tetijin od sol dom.

Domaćem mila je življu, blagodat svakom na putu;

Mještanin hvali joj slast, namjernik naposa moć.

Zdravo, Nimfo; što zemlju udostojas obiće moju

Slavnim čineć kod svih ovaj predivni kraj.

Vrelom spasonosnim podjed moj počastila ti si-

Tebe pjesmom pak ja- vlasnik Licinijan.

Nimfo, sudbom ti dan je različit kraj od početka:

Hrid početak je tvoj- morski val ti je kraj.

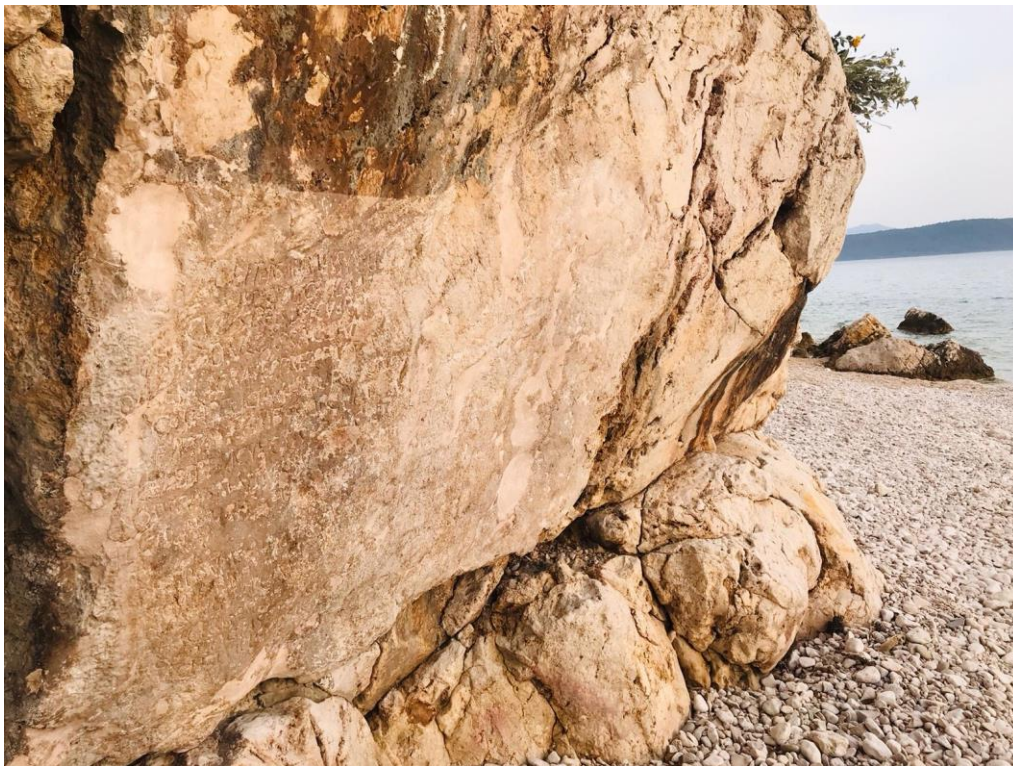
Koji će razuman stvor u tajnu proniknuti vrela?

Vrelo, rodi te hrid- u mom tebi je mrijet !

Tim epigramom svoja Pelagija dariva vrela-

Zalog što, Magno, za brak, Licinijane, su tvoj.¹³

18. Slika - Licinijanov epigram

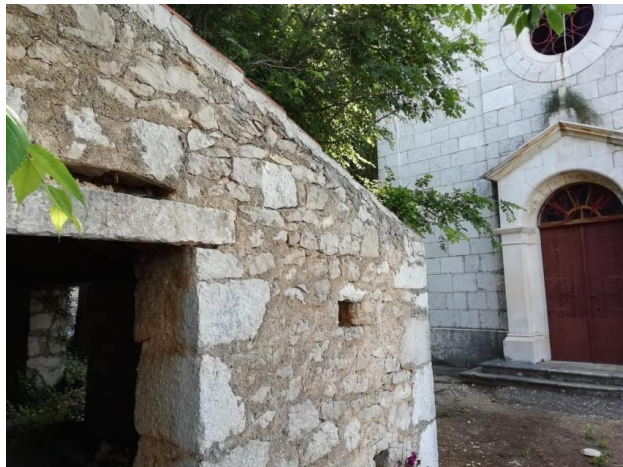

Tim stihovima saznajemo za kontinuitet življenja na tom području u prijašnjim razdobljima i kao dokaz o poganskom štovanju vode. U prijevodu izvora života, njenoj ljepoti, bogatstvu i sveukupnoj zahvali nimfi. Osim kasnoantičkih ostataka na litici već spomenutog samostana pretpostavlja se da je sagrađen na starokršanskoj crkvi. Takve pretpostavke podržavaju arhitektonski ostaci i antički spolij uzidan u samostanski kompleks kao prethodnica.

¹³ <http://illuminato.eu/virt/therewaslight.net/hrv/traces.html> (29.07.2019.)

Osim nalazaka uz more još je jedan srednjovjekovni ostatak. pronađen na groblju iznad samostana preciznije na groblju naselja Murava. Nasuprot grobljanske crkve u kamenu su uklesani križevi.

19. Slika - Uklesani križevi na groblju u Muravi

3.2.4. Drvenik

Istočnije od Živogošća smješten je Drvenik s ostacima povijesne gradine dugo smatranu izvorno datirana u vrijeme tursko venecijanskih sukoba. Pronalaskom manjih ali značajnijih ostataka u blizini gradine prepoznala se ispravna datacija.

Drvenička gradina danas vidljiva oku više kao turska kula smještena je između Donje i Gornje Drveničke vale. Lokacija izrazito povoljna za nadgledanje obje uvale, puntu Sućurja i ostale morske vidike. Neposredno uz gradinu preciznije sjeverozapadno pronađeni su ostaci vile rustice i rimskih grobova.

20.Slika. - Drvenik

Važno je spomenuti i južnije područje imenom mirine s ostatkom srednjovjekovnog nadgrobnog spomenika, kostanićev greb. Prizor je stećka u obliku sanduka, sačuvan na izvornom mjestu.

Na zapadnoj padini gradine nalaze se tek malo uočljivi ostaci crkve na kuzmi. Današnjim naznakama riječ je o manjoj jednobrodnoj crkvi s polikružnom apsidom, opisom upućuje na karakterističnu gradnju i dataciju od 12. - 14 st. uz sve pouzdane ostatke: crkva na kuzmi, villa rustica, rimski grobovi, gradina otvara pitanje njezine uloge u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. Bez vjernih dokaza o njevoj tadašnjoj ulozi bolje je ostaviti stručnjacima na istraživanje.

21. Slika - Ostatci crkve na Kuzmi

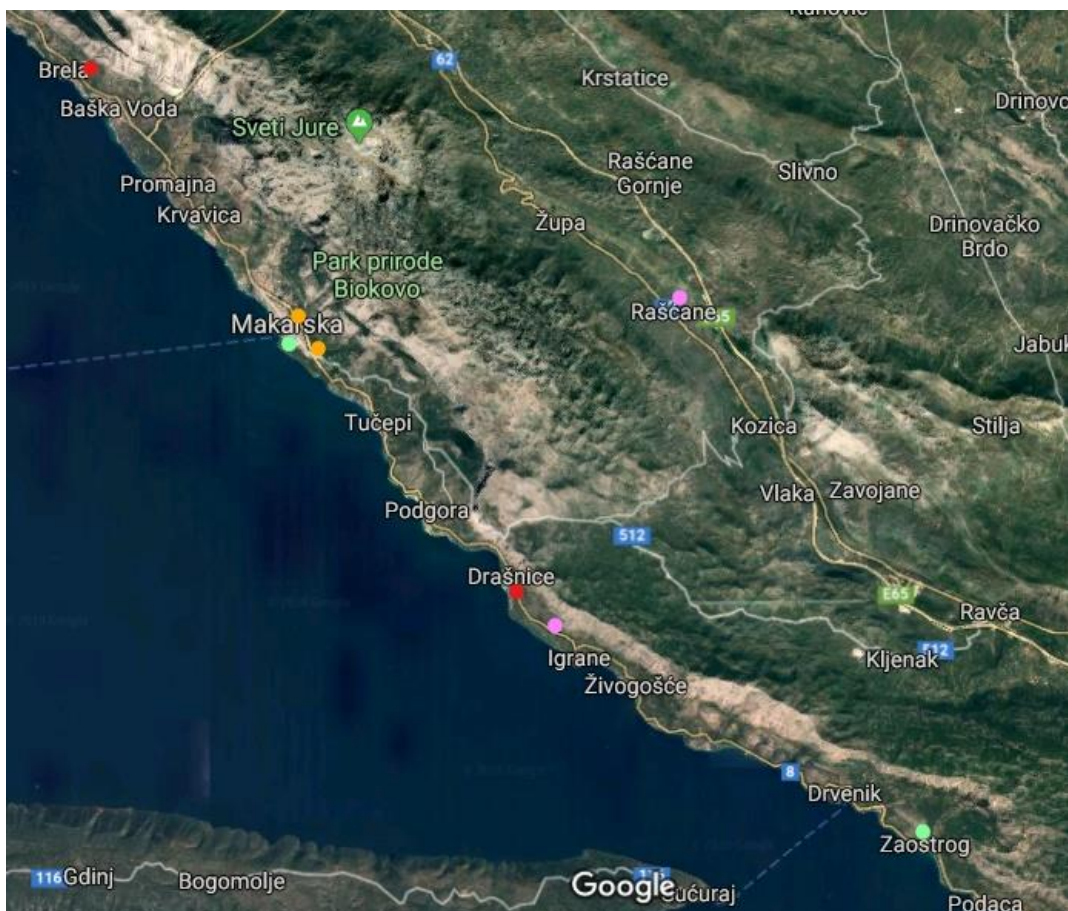
Sa sigurnošću materijalnih dokaza što je gradina služila za vrijeme tursko venecijanskih ratovanja, zanimljiva je i usmena predaja. Naime za vrijeme turskih osvajanja tog područja došlo je vrijeme za Drvenik, za to vrijeme svo muško stanovništvo bilo je na moru, a u mjestu ostale su samo žene i djeca. Žene bez straha odgovorile su turskom napadu stojeći u drveničkoj gradini. Vještim ratovanjem i svojom nevidljivošću zahvaljujući gradini žene su dobile bitku.

Nažalost pobjedom bitke žene su izašle izvan okruga gradine i pokazale se neprijatelju koji vidjevši da su to „samo“ žene stupili na kopno i osvojili Drvenik.

4. Istoimeni titulari crkvica na različitim lokacijama

Crkvice izgrađene na mjestu koja su u neposrednoj blizini antičkih ostataka ili važnih infrastrukturnih točaka s pretpostavkom datiraju iz zrelog i kasnog srednjeg vijeka. Osim sličnih lokacija sadrže poveznicu načina izgradnje. Uz način izgradnje i lokacije važnu ulogu kao poveznice igraju istoimeni titulari crkvica na području makarskog primorja. Crkva u Brelima i Drašnicama na Kolodniku dijele ime sv. Stjepana zaštitnika đakona i zidara. Razliku od Brela i Drašnica tj. njihove udaljenosti i lokacija koje razdvaja grad Makarska kao središte, sv. Martin zaštitnik vinara i konjanika dijele ime crkvica u Kotišini i Gornjim Tučepima. Također zajednički titular sv. Jurja, zaštitnik vitezova i križara dijele Tučepi i Zaostrog. Što se tiče zaštitnika vojnika i redarstvenika sv. Mihovila dijele crkva u Igranima i Rašćanima. Kasnijim razdobljima vidljivo je kako se stanovništvo preseljavalo u Igrane ali ne mora nužno značiti kao poveznica.

22. Slika – Karta Makarske rivijere

4.1. Tučepski toponimi

Uz značajne istoimene titulare crkvice, Tučepski toponimi predstavljaju ranije indikatore koji povezuju postojanje crkve ili kulta. Već ranije poznato djelovanje poganskog štovanja na ovom području upućuju nam dva Tučepska lokaliteta na kojima su se možda nalazile crkvice. Nažalost na tim lokacijama nisu pronađeni materijalni ostaci koji bi mogli precizirati građevinu zato ih uzimamo u obzir kao hagiotoponime. Riječ je o sv. Jeleni i Barbarovici koja upućuj na sv. Barbaru.

Hagiotoponimi sv. Jelene podstavljaju lokaciju a uzvisini oko 50 metara niže od puta između Sride sela i Potpeći- Na tom području nisu pronađeni ostaci crkve niti druge materijalne naznake o kojem piše, točnije spominje fra K. Juršić¹⁴ u literaturi. Što se tiče spomenute lokacije zanemarujući ne imanje ostataka, područje je znatno izdignuto i dominantno kad se gleda 500 metara jugoistočno udaljenih Vitlića. Usmenom predajom saznaje se da je na toj lokaciji „nešto plašilo“. Tumačenje raskrižja dvaju putova kao okupljalište vještica i vila kao utjecaj prijašnjeg poganstva. Zahvaljujući usmenoj predaji u 19. st zapisana je predaja o sv. Jeleni križarici, majka rimskog cara Konstantina, bolje poznati po svojim djelovanjima na Makarskom primorju. Pogled s istoka na lokaciju uočavaju se dva kamena suhozida. Jedan u smjeru istok zapad dužine 6 m, 0,60 m širine i 0,80 m visine. dok okomito od njega stoji suhozid dug 7, 50. m. Ne može se smatrati kao ostaci crkve pogotovo zbog nedostatak južnog i sjevernog zida koji nas upućuju na pretpostavku postojanja posmatračnice ili kule s obzirom na uzvisinu lokacije koja je možda nekad davno u prošlosti na tom mjestu sadržavala crkvu ili kapelicu posvećenu sv. Jeleni.

Drugi tučepski toponim je Barbarovica koju možemo povezati sa sv. Barbarom. Nalazi se na zapadnoj strani Tučepske granice s Kotišinom. Sv. Barbara predstavlja zaštitnicu rudara i ljevača, a niže od tučepskog lokaliteta nalazio se kamenolom koji je zadnji put korišten 1898. radi izgradnje župne crkve sv. Ante¹⁵. Značenje i zaštitnica se podudaraju s ostalim lokalitetima kao što je kamenolom na Sutvari na Pelješcu, danas pronađeni ostaci ranokršćanske crkve. Sv. Barbaru tj. Barbarovicu i sv. Jelenu zasebno ne smijemo uzimati kao čvrsti dokaz štovanja i do povijesti ali definitivno možemo smatrati kao naznaku za daljnja istraživanja.

---

¹⁴ zlatna zrnca iz tučepske prošlosti, u ; stogodišnjica škole, Tučepi 1994. str. 51.

¹⁵ Spominje ga tadašnji župnik fra Milan Šetka, Tučepska spomenica, Tučepi 1968. str. 66, iako ne spominje točan položaj Barbarovice

5. Sakralna arhitektura

5.1. Crkva sv. Martina u Kotišini

Crkva sv. Martina u Kotišini jedinstvena je zbog pronađenog natpisa pisanim ćirilicom datiran iz 13./14. st. Što upućuje na ranije postojanje crkvice koja je u tom razdoblju pregrađena ili podignuta na prethodnim temeljima. Sama crkva datirana je u kraj 14. st. i početkom 15.st. zbog karakterističnih začelnim dijelovima s blago prelomljenim svodom i polukružnim svetištem.

23. Slika – unutrašnjost crkve

Narednim razdobljima i oslobođanja od turaka počekom 18. st. crkvica dobiva svoj produžetak tj. mali samostan lokalnih picokara koji je danas vidljiv samo u krovnoj strehi u litici istočno od crkve. Razdoblju kad je Kotišina prvi put spomenuta (1434.) sa postojećom crkvom, osim natpisa za točniju dataciju crkve nailazimo na nadgrobnu ploči iz kasnog srednjeg vijeka koja je česta pojava na makarsko primorju.

24. Slika– pogled sa sjeverne strane

Današnje stanje crkve sv. Martina nažalost je u lošem stanju zbog starosti i potresom koji se dogodio 1962. i uzrokovao urušavanje stijena koje su prošle kroz crkvu i srušile sjeverni zid, svod i južni zid. Danas se mogu vidjeti sačuvani dijelovi pročelja s vidljivom preslicom, dijelove bočnih zidova i cjelokupno polukružno svetište. Cijeli vidljivi ostaci prikazuju karakterističnu jednobrodnu gradnju tog razdoblja.

5.2. Crkva sv. Jurja u Tučepima

Crkva sv. Jurja nastala je na mjestu potpuno razorene starokršćanske bazilike koja je sačinjavala dio ville rustice uz samo obalu naselja. Još danas vidljiv je raster rimske vile datirane iz 6./7. st. uz danas postojeću romaničku crkvicu iz 12. st. Osim materijalnih sačuvanih ostataka veoma važan je i ostatak usmene predaje koja je zapisana u 19. st. Pomoću nje saznajemo da je crkvu dala sagraditi majka rimskog cara Konstantina, veoma poznatog po svom djelovanju na Makarskom primorju. Tlocrt ove malene crkvice predstavlja karakterističnu pravokutnu jednobrodnu građevinu s polukružnom apsidom koja je istaknuta u prostor na istočnoj strani. Izvana crkvu čine ravne plohe zida te daju masivni izgled s pročeljem crkve s lažni trijem pred vratima koji se sastoji od dva pilona koja nose trokutasti zabat s polukružnim lukom. Na zabatu se nalaze kamene konzole¹⁶ koje prate kosinu, također i na zabatu pročelja koji iznad na samoj sredini sadrži pravokutni prozor s preslicom iznad njega.

25. Slika – Crkva sv. Jurja

U unutrašnjost crkve nailazimo na naos¹⁷ i prezbiteri ili svetište. Uz bočne zidove prislonjena su dva pilona koji su povezani polukružnim lukovima tvoreći niše na svakom zidu koji dijele prostor crkve na tri dijela. nad svetištem je oblikovana polukupola s prelomljenim lukom kao i kod crkve sv. Martina a na južnoj strani nalazi se pravokutni mali prozor s tranzenom¹⁸. Danas je crkvica potpuno okružena turističkim objektima ali na sreću još je u funkciji ponajviše ima ulogu kod blagdana i procesija.

¹⁶ Konzola- element u arhitekturi koji je u obliku nosača na zidu/stupu, služi za nošenje dio konstrukcije

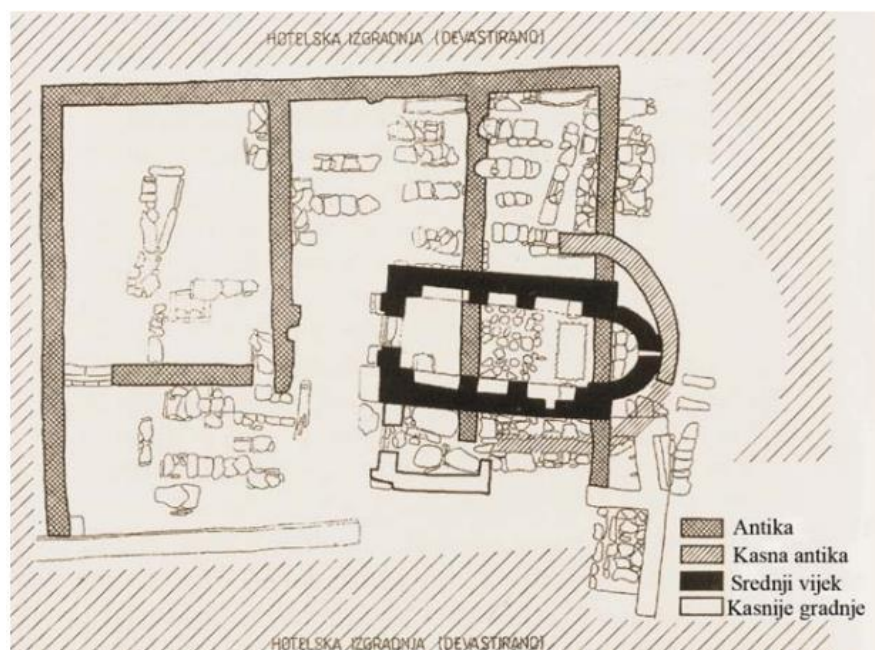
¹⁷ Naos-glavni i najveći prostor u crkvi

¹⁸ Tranzena- kamena rešetka

26. Slika- Unutrašnjost crkve

27. Slika – Tlocrt arheološkog nalazišta

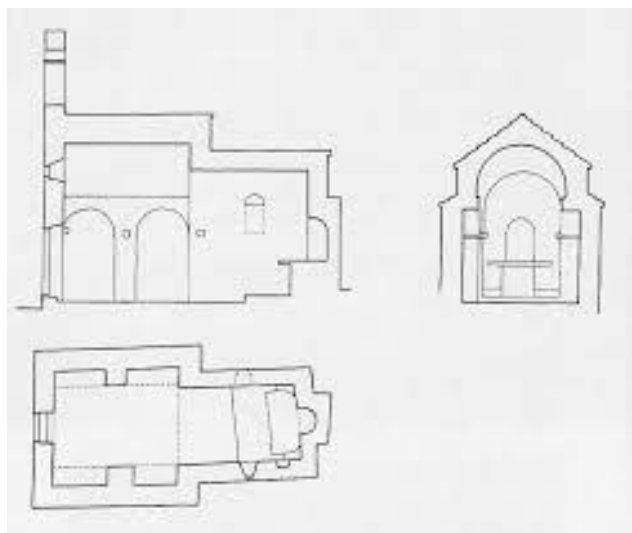

5.3. Crkva sv. Mihovila u Igranima

Crkva sv. Mihovila nalazi se podno Biokova, podalje od mora na uzdignutom terenu za razliku od crkve sv. Jurja. Predstavlja malu jednobrodnu građevinu također pravokutnog tlocrta datirajući iz razdoblja 12.st. Uz sve karakteristike romaničke gradnje jedan dio se razlikuje od ostalih građevina tog razdoblja a to je dugo svetište koje je istaknuto u prostoru na istočnoj strani. Sadrži i visoku preslicu na pročelju koja se smatra nadograđenom jer su u rom razdoblju preslice bile dosta kraće. Osim preslice svetište završava pravokutnom apsidom na začelju crkve koje je u unutrašnjosti polukružne građe.

U prethodnim razdobljima Igrane se navodi 1663. u ratovanju točnije popaljeno u Kandijskom ratu a ne zadugo 1667. godine velike posljedice ostaju nakon Dubrovačkog potresa koji je djelovao i na makarskom primorju. Svim tim događanjima pretpostavlja se da je crkva mijenjanja ali bez konkretnih dokaza koje imamo kod 1962. godine kad se dogodio značajan potres. Tom nepogodom crkva je tražila obnovu te su izvršeni konzervatorski radovi koji su pokazali da je građevina nadograđivana i mijenjana ¹⁹tijekom stoljeća. Što se tiče pročelja na njegovoj sredini nalaze se vrata a iznad njih na samoj sredini zabata, okrugli prozorčić.

28. Slika – Nacrti crkve sv. Mihovila

¹⁹ Njeno mijenjanje spominje se u Makarsko primorje: Šilobadović 1993, str. 22,38 i Božanić- Bezić 1970 A,28, 3, bilj 23.

Unutrašnjost crkve sastoji se od naosa i prezbiterija. Nos je podijeljen na dva traveja a sami prostor je natkriven bačvastim svodom. U samom dnu prezbiterija nalazi se oltar prislonjen na stražnji zid te začetni zid sadrži polukružnu nišu do koje seže menza oltara. Već spomenuta restauracija crkvice je dobila zaslužujući izgled, funkciju i pristupni put koji je razdobljima zapušten i teško dostupan

.29. Slika – Stvarni izgled crkve sv. Mihovila

5.4. Crkva sv. Ivana Krstitelja u Podaci

Crkva sv. Ivana Krstitelja nalazi se visoko na pod biokovskom prostoru Podace, daleko od obale, datira iz prijelaza 11. u 12. stoljeće. Građevina glasi kao najraniji romanički spomenik u stručnoj literaturi te zajedno s crkvom sv. Mihovila spomenuta je kao „podignuta iz temelja“. Mnogi su pisali o crkvi a značajni utisak tj. doprinos su dali Frane Radić, tadašnji urednik arheološkog glasa Hrvatskog starinskog društva uz njega i bečki povjesničar umjetnosti Josef Strzygowski.

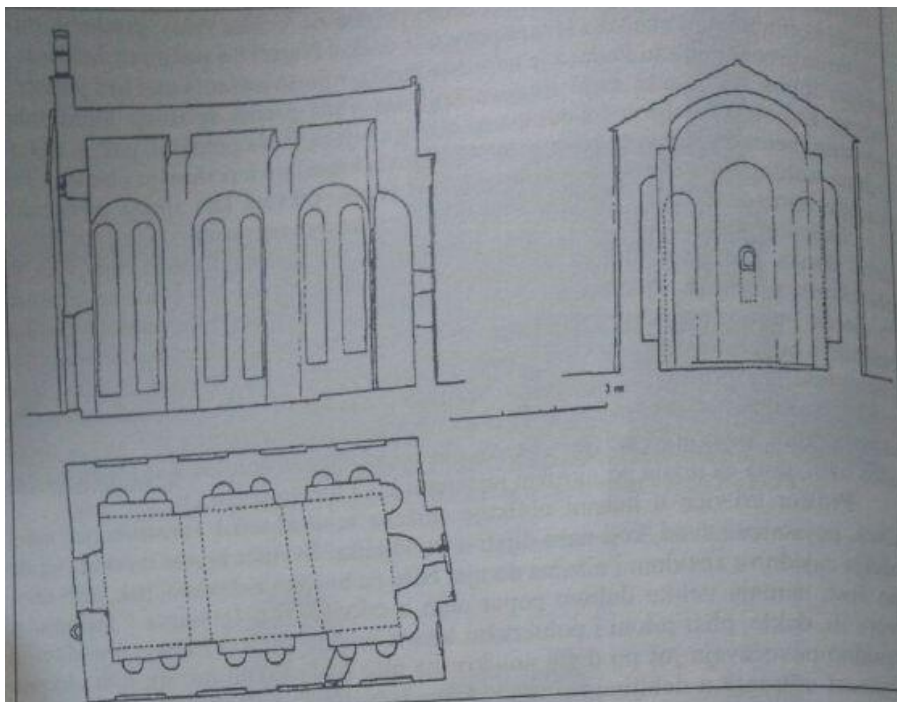
Crkvi je ipak sačuvana prvobitna forma pa možemo reći da je pravokutne osnove također jednobrodna građevina. Razliku od ostalih crkvi tog vremena njena vanjština raščlanjena je s plitko istaknutim lezenima na bočnim zidovima. Na začelju je četvrtasta apsida a na pročelju s vratima u sredini izvorno je sadržavala polukružni rastreseni luk, lunetu. Manjeg promjera nalazila se rozeta na zabatu i preslica iznad njega.

30. Slika – Crkva sv. Ivana Krstitelja

Unutrašnjost crkve naos dijeli na tri odjeljka a svetište tvori travej. Na bočnim zidovima nalaze se šest niša koje nemaju veliku dubinu kao u crkvama tog razdoblja na ovim područjima, već tvore plitki piloni a dubinu povećavaju dvoje polukružne niše pod svakim lukom.

31. Slika – Tlocrt i presjek crkve sv. Ivana Krstitelja

6. Zaključak

Brojnim promjenama vlasti, počevši od Rimljana, Turaka, te njihovih napada i osvajanja teritorija kroz srednji vijek na području Makarskog primorja. Sve to je rezultiralo seobom naroda, a najveći utjecaj na graditeljstvo, kulturu i stanovništvo imalo je kršćanstvo.

Cilj ovog rada bio je istražiti sve materijalne i nematerijalne ostatke na području Makarskog primorja. Proučiti karakteristike graditeljstva srednjeg vijeka koji se očituju na svakoj ranoromaničkoj crkvici ovog područja. Iako mali ali značajni broj sačuvanih jednobrodnih ranoromaničkih crkvice sadrži veliki broj nalazišta unutar, uokolo i ispod postojeće građevine. Pokazuju nam karakteristične elemente gradnje srednjeg vijeka, razdoblja prije i poslije. Crkve koje su sačuvane i danas restaurirane su crkva sv. Jurja u Tučepima, sv. Mihovila u Igranima i sv. Ivana Krstitelja u Podaci

7. Literatura

1. Vojanović, I.,(1994.), *Obnova Crkve sv. Petra u Makarskoj*, str. 79-90.
2. Ančić, M., *Ranosrednjovjekovni neretvani ili humljani; Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De adminstrndo imeprio, Zadar*, str. 217-278.
3. Tomasović, M., (2010.), *Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom Primorju (pitanje kontinuitetan iz antike u srednji vijek)*
4. Tomasović, M., (2012.), *Toponomastika i hagiotoponomastika kroz arheološke indicije za obalni pojas između donjeg toka Cetine i Neretve*
5. Ozimec, R., (2008.), *Biokovo: Marinko Tomasović, Arheološki dokazi života na prostoru Biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka, Graphis, Zagreb*, str. 209-226.
6. Ozimec, R., (2008.), *Biokovo: Ivan Alduk i Marinko Tomasović, Sakralna arhitektura i ostali kulturno- povijesni spomenici na području Biokova, Graphis, Zagreb*, str. 154-172.
7. Vežić, P., (1999.), *Makarsko primorje 4, 1. dio, Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja*, str. 19-32.
8. Vežić, P., (2000.), *Makarsko primorje 5, 2. dio, Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja*, str. 31-39.

8. Slikovni prilozi

1. Slika - Tomasović, M., Arheološki dokazi života na prostoru Biokova od razdoblja prapovijesti do srednjeg vijeka. str. 138
2. Slika -
https://www.google.com/search?q=%C5%A1pilja+bubnjeva%C4%8Da&rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjsmMv0jqHkAhUMkMMKHUd6A2gQ_AUIESgB&biw=1242&bih=524#imgrc=p0tTFJq-00e8pM: (20.07.2019)
3. Slika -
https://www.google.com/search?rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&biw=1242&bih=524&tbm=isch&sa=1&ei=mx5kXZbAKcum1fAP5rCD-AQ&q=pogled+s+dubca+na+makarsko+primorje&oq=pogled+s+dubca+na+makarsko+primorje&gs_l=img.3...1991.6445..6640...0.0..0.207.2806.0j19j2.....0....1..gws-wiz-img.ahBDvdc97tI&ved=0ahUKEwjW-augj6HkAhVLUxUIHWbYAE8Q4dUDCAY&uact=5#imgdii=ZbYG6YNZ19Z20M:&imgrc=w3u8zOz14ndwNM: (20.07.2019)
4. Slika -
<https://www.google.hr/maps/@43.2226837,17.1232642,22754m/data=!3m1!1e3>
(20.07.2019.)
5. Slika -
https://www.google.com/search?q=makarska+sv+petar&rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiM9sOQkKHkAhXOlosKHeXTDf0Q_AUIESgB&biw=1242&bih=524#imgrc=5uirB97MfB7uPM:
(20.07.2019.)
6. Slika -
https://www.google.com/search?rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&biw=1242&bih=524&tbm=isch&sa=1&ei=AyJkXcCBHrmI1fAPgPi-oAY&q=sv+petar+makarska+iskapanje+ostataka&oq=sv+petar+makarska+iskapanje+ostataka&gs_l=img.3...16800.19278..19373...0.0..0.135.951.0j8.....0....1..gws-wiz-img.we7lfZFTaQc&ved=0ahUKEwiAj4fAkqHkAhU5RBUIHQc8D2QQ4dUDCAY&uact=5#imgrc=u1KQ5F4tCVB9yM: (25.07.2019.)
7. Slika -
8. Slika -
https://www.google.com/search?rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&biw=1242&bih=524&tbm=isch&sa=1&ei=AyJkXcCBHrmI1fAPgPi-oAY&q=sv+petar+makarska+iskapanje+ostataka&oq=sv+petar+makarska+iskapanje+ostataka&gs_l=img.3...16800.19278..19373...0.0..0.135.951.0j8.....0....1..gws-wiz

<img.we7lfZFTaQc&ved=0ahUKEwiAj4fAkqHkAhU5RBUIHQC8D2QQ4dUDCAAY&uact=5#imgrc=u1KQ5F4tCVB9yM>: (25.07.2019.)

9. Slika – Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 210
10. Slika - Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 213
11. Slika - Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 214.
12. Slika – izrada autora
13. Slika - izrada autora
14. Slika - <https://www.makarsko-primorje.com/?p=9569> (03.08.2019.)
15. Slika - izrada autora
16. Slika - izrada autora
17. Slika - izrada autora
18. Slika - izrada autora
19. Slika - izrada autora
20. Slika - Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 210
21. Slika - Tomasović, M., Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju, str. 219
22. Slika - <https://www.google.hr/maps/@43.2249204,17.1343631,28489m/data=!3m1!1e3> (05.08.2019.)
23. Slika - https://www.google.com/search?q=crkva+u+kotisini+sv+martin&rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwibwdDRIKHkAhVLTIsKHaNuAXcQ_AUIESgB&biw=1242&bih=524#imgrc=F4li2DsQ7cKigM: (06.08.2019.)
24. Slika - https://www.google.com/search?q=crkva+u+kotisini+sv+martin&rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwibwdDRIKHkAhVLTIsKHaNuAXcQ_AUIESgB&biw=1242&bih=524#imgrc=ubVa2q8NB5FK8M: (06.08.2019.)
25. Slika - https://www.google.com/search?q=crkva+sv+jurja+tucepi&rlz=1C1GGRV_enHR751HR751&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiI0dOdlAHkAhXqwYsKHQ8UCROQ_AUIESgB&biw=1242&bih=524#imgrc=FzXEQdqF8N_4LM: (06.08.2019.)
26. Slika – izrada autora
27. Slika - <http://www.casopis-gradjevinar.hr/assets/Uploads/JCE-58-2006-12-06.pdf> (06.08.2019.)

28. Slika – Vežić. P., (1999.), Malarsko primorje 4, 1. dio, Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja, str. 30
29. Slika - [https://nova-akropola.com/lijepe-umjetnosti/arhitektura/predromanika-u-hrvatskoj/#prettyPhoto\[postimages\]/33/](https://nova-akropola.com/lijepe-umjetnosti/arhitektura/predromanika-u-hrvatskoj/#prettyPhoto[postimages]/33/) (06.08.2019.)
30. Slika – izrada autora
31. Slika - Vežić. P., (1999.), Malarsko primorje 4, 1. dio, Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja, str. 31